

I.

THEODORA PALEOLOGINA, 'MATKA CÍSAŘŮ'¹

(1259–1303)²

Ve všech ohledech chci následovat Boží církve,
držet se jí, a tak dosáhnout svého spasení.
Přeji si učinit svou zbožnost zřejmou a známou všem;
dostala jsem ji z nebe skrze církevní Otce,
pěstovala jsem ji až do současnosti,
a budu se jí držet s pomocí Boží až do samého konce (...).

Zlatá bula Theodory Paleologiny

Příběh Theodory, matky palaiologovské dynastie, začal v **západní Asii** v první polovině třináctého století. Po dramatických událostech **4. křížové výpravy** a dobytí Konstantinopole roku 1204 utekl **Theodoros Laskaris**,³ zet' byzantského císaře Alexia III. Angela, spolu se svou rodinou z hlavního města do Malé Asie a usadil se ve městě Nikáji. Jako schopný organizátor a vojevůdce kolem sebe brzy soustředil hlavní představitele konstantinopolské aristokracie a když se ukázalo, že hlavní město císařství nebude možné dobýt zpět okamžitě, vytvořil v severozápadní Asii následnický stát, který vešel do dějin jako **Nikájské císařství**. Roku 1205 byl vojskem a šlechtou provolán císařem a o tři roky později jej patriarcha Michael IV. Autoreianos korunoval císařem.

Poté, co tento zakladatel nikájského státu v listopadu roku 1221 zemřel, usedl na trůn jeho zet' **Jan III. Vatatzes**. Za vlády tohoto panovníka se někdy kolem roku **1240** v Nikáji narodila Theodora, jediné dítě *sebastokratora* **Jana Duku Vatatzze** (synovce císaře Jana III.) a jeho ženy Eudokie. O dětství budoucí císařovny nám prameny zachovaly jedinou informaci. Ta se týká Theodorina otce, který **zemřel předčasně**, zřejmě nedlouho po dceřině narození. Eudokie, i když ještě mladá, se znovu neprovdala a rozhodla se zasvětit život výchově a pomoci své dceři. Mladá princezna tak vyrůstala obklopená láskou své matky, přepychem a všemi výhodami, které přinášela její příslušnost k císařské rodině.

Theodorin pozdější nástup na nikájský trůn byl jistě **nečekanou událostí**, neboť dynastii Laskaridů se podařilo vydobýt si v novém státě pevné postavení. Během princeznina dětství vládl říši její prastrýc Jan III. (1221–1254), schopný správce a odhodlaný vojevůdce, který stabilizoval vojenské i politické postavení říše a získal zpět důležitá území na evropském kontinentu. Postupně přinutil Latiny⁴ stáhnout se ze severozápadní Malé Asie a v roce 1234 se mu podařilo získat i některá území v Thrákii. Po smrti svého bulharského spojence cara Jana Asena II., rozšířil Jan svá území na jihu Balkánského poloostrova a zmocnil se dokonce i strategicky významného města Soluně (1236). V roce 1242 přesvědčil Jana Duku, epirského vladaře, aby se vzdal svých imperiálních nároků a přijal méně významný titul despoty. Přibližně ve stejné době zbavil nájezd Mongolů a následné zničení Seldžuckého sultanátu Nikáju nebezpečného východního souseda, což Janu III. uvolnilo ruce pro případný konflikt s Latinským císařstvím. Vše se zdálo nasvědčovat, že právě panovníci z laskaridské dynastie obnoví původní Byzantskou říši.

¹ *Michael Palaiologos*, 451.

² U pozdně byzantských císařoven není rok narození vždy znám. Data v závorkách proto uvádějí rok císařovnina nástupu na trůn (nebo sňatku s následníkem trůnu) a rok smrti.

³ *ODB III*, 2039–2040.

⁴ Neřecké obyvatelstvo původně ze západní Evropy.

„Muž skrytých úmyslů“

Přibližně v této době zahájila svůj mocenský vzestup také **aristokratická rodina Palaiologů**. V roce 1246 jmenoval Jan III. Andronika Palaiologa soluňským místodržícím a jeho synovi **Michaelovi předal správu Makedonie**. Císař, dobrý znalec lidí, si byl dobře vědom Michaelovy tíživosti. V roce 1253 byl mladý správce z blíže neznámých důvodů **obviněn z velezrady**, avšak s nasazením jeho diplomatických schopností se mu podařilo dosáhnout smíření s císařem. I přes své pochybnosti o Michaelově věrnosti měl Jan III. dobré důvody dát mu novou šanci. Mladý Paleolog byl uznávaným vojenským velitelem, jedním z čelních představitelů aristokracie a také císařovým vzdáleným příbuzným. Aby si zajistil Michaelovu podporu a zabránil jeho spojení s nepřáteli říše, rozhodl se jej Jan pevněji připoutat ke své rodině. Původně chtěl mladého šlechtice oženit se svou vnučkou Irenou, ale nakonec nepovažoval za rozumné přivést ambiciózního generála tak blízko k trůnu, a ohrozit tak postavení svého nástupce. Místo toho zavázal Michaela četnými sliby věrnosti a dal mu za ženu svou **neteř Theodoru**. Michael Paleologos o svém sňatku později napsal: „[Jan III.] mě chtěl k sobě připoutat všemi možnými prostředky. Stal se mým tchánem, když mi dal za manželku svou neteř, kterou miloval jako svou vlastní dceru. Učinil ji tak matkou mých dětí, matkou císařů.“⁵

Přestože ženich byl schopný voják, taktik i politik, nebyl žádným pohádkovým princem. Jan III. i Theodoros II. pochybovali o jeho věrnosti a historik **Pachymeres ho popsal jako „muže skrytých úmyslů vždy připraveného, naskytla-li se příležitost, ke vzpouře.“**⁶ Jan III. Vatatzes, největší císař Nikáje, zemřel v roce 1254 krátce po Theodorově zasnoubení nebo sňatku a zanechal trůn svému synovi.

Theodoros II. Laskaris (1254–1258) byl muž intelektuálně založený, postrádal však politické schopnosti svého otce. Ačkoli se mu podařilo odrazit vojenské útoky bulharského cara a epirského despoty na své evropské državy, nedokázal si udržet dobré vztahy s nikájskou aristokracií, neboť si své úředníky si s oblibou vybíral z řad neurozeného obyvatelstva. Mladý císař také trpěl epilepsií a zřejmě v důsledku nemoci začal být vůči svému okolí stále více **podezřívavý**. Jak se jeho stav zhoršoval, dával mučit, věznit a posílat do vyhnanství své skutečné i domnělé protivníky. Michael Paleologos, představitel jedné z čelních rodin, byl samozřejmě mezi prvními na seznamu podezřelých. V létě roku 1256, varován císařovým krutým chováním vůči jeho politickým odpůrcům, se Michael rozhodl uprchnout k Turkům. V následujícím roce se však vrátil a smířil se s císařem, který ho poslal bránit nikájská území v Makedonii. Theodoros však mladému generálovi nadále nedůvěřoval a brzy jej povolal zpět do Nikáje, kde ho dal neprodleně uvěznit.

Z těchto důvodů vidala Theodora, které bylo v této době kolem patnácti let, v prvních letech manželství Michaela jen zřídka. V této době porodila svého nejstaršího syna Manuela, který však krátce nato zemřel. Jako druhé dítě přišla na svět dcera, která při křtu dostala jméno Anna. V srpnu roku **1258 byl Michael z vězení propuštěn** a složil další přísahu věrnosti císaři, který o několik dní později zemřel a zanechal trůn svému osmiletému synovi, Janovi IV.

Vnitřní situace v Nikáji se brzy stala neudržitelnou. Georgios Mouzalon, regent jmenovaný zesnulým císařem, byl příslušníkem nižší šlechty a jeho výsostné postavení vzbudilo nevoli vysoké aristokracie. Její představitelé jej nechali demonstrativně zavraždit hned během Theodorova pohřbu. Brzy poté shromáždění, kterému předsedal patriarcha Arsenios Autoreianos, zvolilo Michaela Paleologa regentem a ochráncem mladého císaře. Nový vládce v rychlém sledu získal nejvyšší dvorské tituly „megas doux“ a „despotes“ a před koncem téhož roku přesvědčil patriarchu i aristokracii, že vyhrocená politická situace si žádá přítomnost, sílu a pohotovost dospělého císaře.

⁵ Michael Palaiologos, 451.

⁶ Pachymeres I, 37, 39.

Nejzbožnější císařovna

Na počátku **roku 1259 se ve městě Nymphaion** konala císařská korunovace. Předcházela jí jednání o uspořádání postavení obou vladařů, která oficiálně nadřadila Michaela jako staršího císaře Janu IV. V den korunovace přesvědčili paleologovští přívrženci patriarchu, aby odložil Janovu korunovaci, dokud mladý císař nedosáhne dospělosti. Představený pravoslavné církve nakonec kapituloval. V průběhu korunovačního obřadu přijali Michael a Theodora císařské koruny, zatímco legitimní dědic se musel spokojit se skromným zlatým kroužkem zdobeným perlami a drahými kameny. Ačkoli šlechta stojící na straně dynastie Laskaridů jistě pochopila symbolický význam této události, nový císař si postupně pomocí propůjčování titulů a velkorysých darů získal podporu většiny aristokracie, církve i lidu, a upevnil tak své postavení.

Prameny nezmiňují, jak se Theodora dívala na chování svého manžela vůči osiřelému princovi, který byl také jejím příbuzným. To málo, co víme o císařovnině krátké vládě v Nikáji (1259–1261), se týká její **charitativní činnosti** a rodinného života. Krátce po roce 1259 vydala listinu pro klášter sv. Jana Teologa, kterým potvrdila jeho vlastnictví kláštera Anabadios na Kosu se všemi majetky a výsadami a prameny ukazují její zájem o další kláštery, které zdědila nebo získala do svého vlastnictví. Theodorina účast na politickém životě byla v tomto období jejího života jistě omezena mateřskými povinnostmi poté, co porodila další dvě děti: Andronika, pojmenovaného po svém dědovi z otcovy strany (1258), a Irenu (1260).

Byzantská císařovna

Brzy po nástupu na nikájský trůn se Michael Palaiologos začal připravovat na znovudobytí Konstantinopole a obnovení Byzantské říše, aby tak potvrdil své postavení Bohem zvoleného císaře a získal tak zdání legitimacy pro svou vládu i dynastii. V sérii vojenských konfliktů, které vyvrcholily bitvou u Pelagonie (1259), zneškodnil své protivníky z Epiru, Sicílie a Acháje. Uzavřel také smlouvy se svými sousedy, Seldžuckými Turky, Mongoly, Bulhary a Janovskou republikou, ve snaze zabezpečit své hranice a získat vojenskou podporu nezbytnou k opětovnému dobytí původního hlavního města říše.

Zatímco se Michael připravoval k válce, Latinské císařství zvolna upadalo a císař Balduin II. neměl prostředky, aby ho přivedl k rozkvětu. Jak jsme se již zmínili v úvodu této knihy, Konstantinopol se nakonec dostala do byzantských rukou díky překvapivému útoku Alexia Strategopula, který se v **červenci 1261** získal od svých zvěděů zprávu, že latinská armáda a flotila opustily město. Využil momentu překvapení a Konstantinopol rychlým útokem obsadil.

Když se císař dozvěděl, že město je v rukou jeho vojáků, rozhodl se pro rychlý návrat do metropole na Bosporu. Michael, Theodora, jejich děti, příbuzní i část nikájské aristokracie pak slavnostně vstoupili do Konstantinopole na **velký svátek Nanebevzetí Panny Marie** (15. srpna 1261) za jásotu byzantského obyvatelstva. V císařském průvodu, v jehož čele byla nesena slavná ikona Bohorodičky z kláštera Pantokrator, však chyběl Jan IV. Laskaris, který zůstal uvězněn v Malé Asii. Pod vládou nové dynastie Palaiologovců se tak po padesáti-sedmi letech latinské nadvlády Byzantská říše opět objevila na mapě jihovýchodní Evropy.

Život v Konstantinopoli nebyl, alespoň zpočátku, snadný. V průběhu okupace utrpělo hlavní město značné škody, mnohé domy byly opuštěné, památky zničené, chrámy a paláce pobořené a zbavené soch i své původní nádhery. Michael VIII. se proto nejprve musel pustit do jeho přestavby. Vzhledem k tomu, že císařský palác Blacherny byl po jeho příchodu do města neobyvatelný, nastěhovala se císařská rodina nejprve do Velkého paláce, obrovského, avšak také značně zchátralého komplexu budov, kde sídlili císařové a císařovny od 4. století až do vlády komnenovské dynastie, tedy do počátku 11. století.

Brzy po příjezdu na evropskou půdu se ve slavné porfyrové komnatě, v níž po staletí přicházely na svět děti císařů, Theodora narodil syn Konstantin. V souladu s tradicí dal císař vyvěsit purpurový sandál, který označoval narození dítěte mužského pohlaví. Po nutné rekonstrukci Blachernského paláce se císařská rodina přestěhovala na sever města, kde dal císař pro svou ženu později postavit samostatný palác.

Na konci léta 1261 přesídlil do Konstantinopole také patriarcha Arsenios a na podzim téhož roku se v chrámu Boží Moudrosti konala **císařská korunovace**. Prameny bohužel jmenovitě neuvádějí, kdo byl při této příležitosti korunován. Byli to pouze Michael VIII. a jeho nejstarší syn Andronikos II. nebo i Theodora, která se možná zotavila po porodu natolik, že se mohla slavnostního aktu zúčastnit? Zatímco Manuel Holobolos naznačuje, že císařovna přijala korunu spolu se svým manželem, Pachymeres, náš hlavní zpravodaj pro toto období, tuto informaci výslovně nepotvrzuje. Vzhledem k nedávnému porodu a rozvodové aféře (o které bude řeč níže), nelze vyloučit možnost, že si Theodora podržela císařský titul na základě korunovace v Nymphaion a svého manželství s korunovaným císařem.

Brzy po svém příjezdu do Konstantinopole prošel císařský pár vážnou zkouškou svého vztahu. Michael se údajně vášnivě zamiloval do mladé vdovy po Janu III., **Anny-Konstancie**, které učinil nabídku k sňatku. Císařovy důvody k tomuto závažnému a zároveň riskantnímu kroku zřejmě romantické nebyly. Jako nevlastní sestra Manfreda Sicilského by Anna získala Byzanci mocného vojenského spojence na Západě a uvolnila tak Michaelovi ruce pro střetnutí s Bulharskem, které se zdálo nevyhnutelné. Manželka bulharského cara a sestra sesazeného Jana IV. Laskarise totiž nepřestávala naléhat na svého muže, aby vyhlásil říši válku.

Nový sňatek nutně vyžadoval rozvod císařova prvního manželství. Avšak najít důvody pro tento akt přijatelné pro představitele pravoslavné církve, nebylo snadné. Theodora byla, podle soudobého historika, ženou skvělého charakteru a vynikajícího původu, která milovala svého muže a dokázala důstojně vládnout po jeho boku. Když se císařovna dozvěděla o manželových plánech, byla zoufalá. Přesto se rozhodla **nevzdat se bez boje**. Poslala důvěryhodného sluhu k patriarchovi, aby ho zpravil o císařových plánech. Představitel pravoslavné církve, Arsenios Autoreianos, pohotově vyhledal císaře a pohrozil Michaelovi klatbou, pokud by svou ženu zapudil. Císař se nakonec musel vzdát zamýšleného sňatku a Anna-Konstancie se po dlouhých a nepříliš šťastných letech v Nikáji a Konstantinopoli konečně mohla vrátit ke své rodině na Sicílii.

V následujících letech se Michael VIII. soustředil na tři významné úkoly: znovu vybudovat hlavní město, reorganizovat říši a obnovit flotilu. Aby získal prostředky pro své záměry, rozhodl se devalvovat byzantskou měnu, která byla po staletí vnímána jako dolar středověku. Zvýšil také daně, což byl krok, který vedl k velkému povstání na východě říše (1262). Stahování finančních prostředků do Konstantinopole poškodilo rolníky v této oblasti a usnadnilo expanzi osmanských Turků, kteří v následujících staletích představovali stále větší nebezpečí a hrozbu pro obnovenou říši. Avšak i tento vývoj měl pro Michaela své výhody, neboť oslabení maloasijských území zároveň podkopávalo postavení pro-laskaridské aristokracie stojící na straně uvězněného Jana IV.

V pramenech tohoto období se Theodora objevuje **pouze zřídka**. Je pravděpodobné, že byla zaneprázdněna záležitostmi týkajícími se císařské domácnosti a své rozrůstající se rodiny, která nyní zahrnovala Annu, Andronika, Irenu a Konstantina. Po návratu Anny-Konstancie na Sicílii Michael a Theodora zřejmě překonali manželskou krizi a císařovna porodila ještě alespoň dvě děti, dceru Eudokii a syna Theodora.

Arsenitské schisma

Po přesídlení císařského dvora do Konstantinopole došlo ještě k jednomu skandálu, tentokrát ve vnitřní politice. Aby zbavil příslušníky laskaridské dynastie nároků na trůn, provdal Michael již na počátku své vlády zbývající dcery Theodora II. za bezvýznamné cizince a nakonec, o Vánocích 1261, nechal **oslepit Jana IV**. Dal také tvrdě trestat ty, kdo se odvážili jeho jednání

kritizovat. Michaelův čin hluboce pobouřil řadu Janových přívrženců, zejména poručníka mladého prince, patriarchu Arsenia, který proto uvrhl **císaře do klatby**. Ačkoli obyvatelstvo Konstantinopole zůstalo věrné císaři, kterého ctilo jako obnovitele říše a osvoboditele od latinské nadvlády, život v rozkolu s církví se ukázal být pro panovníka velmi obtížný. O několik let později, když všechny pokusy o smír selhaly, začal Michael hledat povolnějšího představitele církve. Dal Arsenia sesadit a na patriarchův stolec nechal uvést Josefa z Galesie, který v roce 1267 zrušil klatbu a přijal Michaela zpět mezi pravoslavné věřící.

Sesazení Arsenia však pobouřilo příznivce bývalého patriarchy, kteří v pramenech vystupují pod názvem **Arsenité**. Byla to různorodá skupina složená z radikálních pravoslavných mnichů a pro-laskaridské aristokracie z Malé Asie, kteří vyznávali „ideály kanonického práva, morální zásady a nadřazenost církve státu, spolu s věrností laskaridské dynastii a antipatii k politice Michaela VIII.“⁷ Do tohoto hnutí se zapojily také **sestry císaře**, Irena a Marie (v té době už jeptišky Eulogie a Marta). Jak již bylo řečeno v úvodu, obě měly původně blízký vztah ke svému bratru – Marta vychovala Michaela ve své domácnosti po předčasné smrti jejich rodičů a Eulogie o něj láskyplně pečovala, když byl ještě malým chlapcem.

Jak na patriarchovo sesazení reagovala císařovna, se lze pouze domnívat. Byla jistě ve složité situaci. Na jedné straně byla Arseniovi zavázána, že ji zachránil před ponižujícím rozvodem, a obhájil tak budoucnost jejich dětí. Na druhé straně si musela přát, aby se Michael smířil s pravoslavnou církví a postavení císařské rodiny se tak znovu upevnilo.

Theodora a svatby jejích dcer

V 60. letech 12. století se Byzantská říše nacházela ve složité mezinárodně-politické situaci. Aby uklidnil své nepřátele a získal spojence, uchýlil se Michael k pečlivě promyšlené **sňatkové politice**. **Anna** se vdala za syna epirského despoty, který byl dávným konkurentem Nikájského císařství. **Irena** se stala manželkou bulharského cara, a pomohla tak zajistit neklidnou severní hranici říše. Třetí dcera **Eudokie** usedla na trapezuntský trůn a svým sňatkem upevnila spojení s dalším nástupnickým státem původní Byzantské říše. Na zmar nepřišly ani Michaelovy nemanželské dcery. S Marií se oženil chán Abaga a Eufrosyne se provdala za chána Nogaye. Jejich sňatky zajistily císaři spojení a přízeň mongolského Ilchanátu v Persii.⁸ Ve snaze najít spojence na Západě a oslabit kliku Karla z Anjou, zasnoubil Michael svého nejstaršího syna Andronika s dcerou maďarského krále.

Prameny zmiňují, že Michael tyto sňatky probíral se svou ženou, která tak měla vliv na volbu partnerů svých dětí. Když císař v roce 1269 nabídl svou dceru Annu jako nevěstu pro mladšího syna srbského cara, připravila Theodora skvostné věno a poslala princeznu do Srbska v doprovodu patriarchy. Zároveň však požádala *chartofylaka* Jana Bekka, aby před příjezdem princezny osobně prověřil způsob života na srbském dvoře. Podle císařovniných pokynů nechal patriarcha Annu v Ochridu a spolu s Bekkem a dalšími vyslanci pokračoval dále do Srbska. Následná jednání byzantského poselstva s carem líčí soudobí historikové v nejtemnějších barvách. Když vyslanci carovi sdělili, že se o princeznu bude starat skupina byzantských služebníků a eunuchů, panovník údajně ukázal na polonahou ženu, která šla v rohu místnosti, aby tak naznačil postavení žen ve své říši.⁹ Po těchto (a jiných) událostech patriarcha urychleně opustil carství. Brzy nato bylo, zřejmě na císařovnino doporučení, princeznino zasnoubení zrušeno.

Když se jednalo o sňatku druhé princezny **Ireny s bulharským carem Janem Mytzem** Asenem, Michael opět projednal tento svazek s Theodorou. Císařovna se svatbou souhlasila, což

⁷ NICOL (1972B), 50.

⁸ Přibližně v dnešní Indii.

⁹ Jeden z vydavatelů pramene, Albert Failler, časově zařadil výše uvedené události do roku 1269. Tuto poměrně bizarní situaci vysvětluje skutečností, že srbský car, Štěpán Uroš I., se dostal do vlivu uherské (v té době proti-byzantské) politiky a potřeboval se zbavit nežádoucí byzantské nevěsty.

bylo zřejmě dobré rozhodnutí. Manželství carského páru přetrvalo řadu složitých politických zvratů a narodilo se z něj alespoň deset dětí.

Theodořina péče o kláštery v Malé Asii

Jak poznamenala významná byzantoložka Alice-Mary Talbot, „z byzantského pohledu nebylo lepšího využití majetku než stavba kostelů pro slávu Boží a zakládání klášterů pro ubytování mnichů a jeptišek, kteří se měli modliti za duši zakladatele svého klášterního domu.“¹⁰ Tento názor jistě sdílela i císařovna Theodora, která ani po svém odjezdu do Konstantinopole nepřestala podporovat své kláštery v Malé Asii. Zachované dokumenty naznačují, že se dlouhodobě starala o několik soukromých institucí: klášter sv. Jana Theologa na Patmu, klášter Theotokos Lembiotissa poblíž Smyrny, který zdědila, a další, menší kláštery v její soukromé doméně na ostrově Kos. Jen pro ně vystavila Theodora v průběhu dvaceti šesti let nejméně devět (dodnes zachovaných) listin. Jejich obsah svědčí o tom, že úzce spolupracovala s císařem, patriarchou a místními úředníky, kteří vydávali a potvrzovali výsady pro tyto klášterní domy.

Ve své správní činnosti používala Theodora pečeť s nápisem „**Theodora nejzbožnější císařovna Doukaina Palaiologina**“, jak ukazuje olovený exemplář s tímto nápisem přivěšený k jedné z jejích listin z roku 1268 (viz. obr. 1a a 1b). Na přední straně pečeti je zobrazena Matka Boží sedící na trůně a chovající na klíně Krista. Na reversu je zpodobněna stojící císařovna Theodora s korunou a žezlem. Kdy přesně císařovna začala používat tuto pečeť, není jisté. Nejstarší možné datování spadá do doby po její korunovaci v Nymphaion na počátku roku 1259.

¹⁰ TALBOT (2001A), 332.

Obr. 1a Olověná pečeť (obvers) Theodory Palaiologiny
© Musées d'art et d'histoire, Ville de Genève, n° inv. **CdN 2004-0585**
Photo: Flora Bevilacqua

Obr. 1b Olověná pečeť (revers) Theodory Palaiologiny

© Musées d'art et d'histoire, Ville de Genève, n° inv. CdN 2004-0585

Photo: Flora Bevilacqua

Lyonská unie

V roce 1265 začala Michaelova popularita postupně **slábnout**. Poškodil ji skandál s **oslepením Jana IV. Laskarise**, sesazení patriarchy Arsenia, ale zejména snahy o spojení (unii) s katolickou církví. Jednání s papežem, která byla zahájena s cílem zabránit další křížové výpravě a zajistit si tak čas k obnovení říše, pohoršila byzantské církevní kruhy i část laické veřejnosti.

Tlak Západu na dosažení unie však rychle rostl. Dávny Michaelův protivník Karel I. z Anjou, Balduin II. Konstantinopolský (bývalý panovník Latinského císařství) a Vilém Achájský podepsali roku 1267 ve Viterbu protibyzantskou koaliční smlouvu, která přenesla většinu Balduinových císařských nároků na Karla. Tento dokument také vložil trumf do rukou papeže Klimenta IV., který si přál přivést Byzantince do lůna katolické církve a požadoval okamžitou kapitulaci pravoslavní výměnou za to, že zabrání výše připravovanému tažení. V této politice tlaku na východní církev pokračoval i Klimentův nástupce, Řehoř X., který nastoupil na Svatý stolec v září 1271 a svolal do Lyonu druhý¹¹ ekumenický koncil na jaro 1274. Papež prozatím zakázal Karlu z Anjou napadnout Byzantskou říši, nezmírnil však nijak své požadavky na ukončení církevního rozkolu.

¹¹ První koncil v Lyonu se konal v roce 1245. Papež Kliment IV. zde vsadil do klatby císaře Fridricha II. Sicilského a portugalského krále Sancha II. Vyhlásil zde také 7. křížovou výpravu do Svaté země pod vedením francouzského krále Ludvíka IX.

Aby Michael VIII. odvrátil hrozící vojenský vpád, pokusil se přesvědčit pravoslavné duchovenstvo, aby přijalo papežovy podmínky. Naléhavost situace však na představitele východní církve nezapůsobila. S blížícím se začátkem koncilu přijímal císař stále přísnější opatření, aby umlčel své protivníky. Nikájský metropolita Theofanes a velký logothet, Georgios Akropolita, pak formulovali text **unie**, který uznal svrchovanost papeže, jeho rozhodčí právo v kanonických záležitostech a zahrnul jeho jméno do pravoslavné liturgie. S tímto dokumentem pak byzantská delegace odplula na západ, aby se zúčastnila koncilu.

Po několika měsících vzrušených diskusí se obě strany dohodly. Unie katolické a pravoslavné církve byla slavnostně vyhlášena v Lyonu 6. července 1274 a v Konstantinopoli 16. ledna 1275. Bohužel však nepřinesla zklidnění situace, ve které Michael doufal. Na jedné straně sice zabránila vyhlášení křížové výpravy proti Byzanci, zároveň však vnesla značné napětí do byzantské společnosti. Patriarcha Josef abdikoval a na uprázdněný patriarší trůn nastoupil nový přívrženec unie, učenec a teolog Jan XI. Bekkos. To mělo za následek novou vlnu opozice, ke které se nyní přidali i stoupenci sesazeného patriarchy Josefa. Císař se brzy ocitl mezi dvěma ohni. V listopadu 1277 se novým papežem stal Mikuláš III. Ten sice Karlovi z Anjou znovu zakázal zahájit tažení proti Byzantské říši, zároveň však požádal císaře o další důkaz, že Byzantinci skutečně přijali Lyonskou unii. V srpnu 1279 musel Michael znovu žádat pravoslavné duchovenstvo o podporu při obraně říše. Ani tentokrát se mu však nepodařilo získat jejich souhlas s unionistickými požadavky, a proto se znovu uchýlil k pronásledování.

V letech 1265 až 1282 prameny zřídka zmiňují Theodořino jméno. Není zcela jasné, jak vnímala církevní politiku svého manžela, ale alespoň **navenek se zřejmě připojila k unii spolu se zbytkem císařského dvora**. Ve svém *Vyznání víry*, které vydala po zrušení unie, přiznala císařovna své váhání přijmout tento „nový vynález.“ Skutečnost, že se její matka postavila proti unii (a údajně proto přišla o svůj majetek) a že s odbojem proti nové církevní politice souhlasil i císařovnin zpovědník, naznačuje, že Theodořiny sympatie byly spíše na straně pronásledovaných. Se znepokojením jistě sledovala také manželovy stále ostřejší střety s jeho sestrami. Marta a Eulogie se vášnivě zapojily do protiunijního hnutí, jejich majetek byl zabaven a císař dal dokonce uvěznit Eulogii a její dceru Theodoru v Malé Asii.

Z obavy, že by ji Michael zapudil, pokud by se mu postavila na odpor, se císařovna zřejmě zdráhala veřejně vystoupit proti unii. Opakovaně však **zasáhla ve prospěch odpůrců unie**. Dosáhla zmírnění rozsudku Michaela Strategopula, který upadl v nemilost pro tajná setkání s protivníky imperiální církevní politiky, a proto měl být oslepen. Přispěchala na pomoc také svému pokladníkovi, v jehož majetku se našla brožura očerňující císaře. Na Theodořinu prosbu změnil Michael své rozhodnutí a místo oslepení poručil spálit pergamenové listy na hlavě nešťastného sluhy, kterému byl následně uříznut nos před shromážděným duchovenstvem. Také epirský despota žádal císařovnu o příspěvní ve prospěch svého bratra, který byl uvězněn za setkání s jedním z odpůrců unie. Theodořin zásah v tomto případě zůstává pro nedostatek pramenů nejistý, lze však předpokládat, že císařovna neodepřela pomoc svému zeti.

Přes všechno Michaelovo úsilí se v roce 1280 začala situace vyvíjet pro Byzanc nepříznivě. Po smrti papeže Mikuláše v srpnu téhož roku uvedl **Karel z Anjou** do pohybu své plány na znovuobnovení latinského císařství a zahájil tažení proti Konstantinopoli. Císař spěšně sebral vojsko a vyslal své nejschopnější generály, aby čelili této hrozbě. Ti nakonec splnili tento nelehký úkol, když zajali vůdce útočící armády a obrátili jeho muže na útěk. Tato prohra však neodradila nepřítele tak rozhodného jako byl Karel. Brzy se mu podařilo prosadit volbu francouzského papeže Martina IV., který nad Michaelem vyhlásil klatbu a dal Karlovi volnou ruku při přípravě nové křížové výpravy. Byzanc tak opět stála na pokraji katastrofy. Ačkoli císařova diplomacie se odehrávala v přísném utajení, existují nepřímé důkazy, že se aktivně podílel na přípravě události známé jako **Sicilské nešpory**.¹² Než mohl Karel vyplout proti Byzanci, sicilské obyvatelstvo zatížené vysokými daněmi a podporované Petrem III. Aragonským a byzantským císařem, se

¹² 30. března 1282.

vzbouřilo, zabilo nebo vyhnalo francouzské vojáky a zničilo flotilu již shromážděnou v messinském přístavu. Když takto znovu zachránil svou říši před křížovou výpravou, zmařil Karlovy plány a ponížil papeže, dosáhl Michael vrcholu své kariéry.

Následoval však už jen rychlý pád. Náročné a dlouhodobé státnické úkoly podlomily císařovo zdraví. Navzdory Theodořině naléhání se Michael a jeho nejstarší syn Andronikos vydali na sklonku roku **1282** na vojenskou výpravu proti vzpurným vazalům v Thrákii. Zde se císařův stav prudce zhoršil a 11. prosince téhož roku v malé vesnici poblíž městečka Rhadeistos v Thrákii zemřel. Ačkoli jeho politické úspěchy nelze popřít, jeho snahy o unii s katolickou církví stejně jako oslepení Jana IV. odcizily Michaela mnoha jeho poddaným i pravoslavné církvi, která posmrtně **odsoudila jeho památku**.

Kající císařovna a Vyznání víry

Po spěšném pohřbu svého otce ukončil Andronikos II. vojenskou výpravu a rychle se vrátil do Konstantinopole, aby se zde ujal vlády. Nejprve navštívil svou matku, které předal zprávu o Michaelově smrti, a probral s ní své další politické kroky. V následujících dnech **zrušil Lyonskou unii**, propustil politické vězně a povolal zpět z exilu vypovězené protivníky unie. Mezi těmi, kdo se vrátili do Konstantinopole, byla také Theodořina švagrová, jeptiška Eulogie. Roky vyhnanství a věznění nijak nezlomily jejího ducha a nezmírnily ani její touhu po pomstě. Hned po návratu z maloasijského vězení radila ovdovělé císařovně, aby se vzdala veškeré naděje na záchranu Michaelovy památky. Theodora se přes toto varování obrátila na patriarchu, ale její úsilí nakonec vyšlo na prázdno.

Ve druhé polovině dubna 1283 se v blachernském paláci sešel církevní sněm,¹³ aby zrušil lyonskou unii a soudil duchovenstvo, které ji přijalo. Císařovna Theodora byla vyzvána, aby předstoupila před shromážděné zástupce církve, veřejně odsoudila Lyonskou unii, a tak se vyhnula klatbě. Uposlechla a potvrdila **oficiální Vyznání víry**, které bylo pravděpodobně čteno v její přítomnosti. Na oplátku za toto veřejné pokání byla vyňata z obecného odsouzení unionistů a zůstala pravoslavnou císařovnou.

Její *Vyznání víry* je jediným dokumentem svého druhu, jaký byl kdy publikován a ověřen byzantskou panovnicí. Úvodní pasáž uvádí, že Theodora stvrdila svůj souhlas připsáním kříže a přivěšením zlaté buly nesoucí její obraz zavěšené na šňůře z fialového hedvábí. V úvodní pasáži císařovna odmítla unii a připustila své spojení s ní. Ve druhé části odsoudila přívržence unie, souhrnně označované jako „nepřátelé Boží církve a zrádci své vlastní spásy,“¹⁴ což samozřejmě zahrnovalo i jejího manžela, i když nebyl výslovně jmenován. Výslovně se také zřekla hlavních teologických představitelů unie, kteří se stali obětními beránky církevní čistky. Tato pasáž byla připojena, neboť Theodora jako manželka Michaela VIII. se nutně veřejně i soukromě stýkala s bývalým patriarchou a jeho spolupracovníky, kteří se pravidelně účastnili oslav v paláci a večeřeli v kruhu císařské rodiny. Takové vztahy bylo třeba demonstrativně odsoudit. Závěrečná pasáž obsahuje císařovnin příslib, že nikdy nebude žádat církevní pohřeb pro svého muže a bude se napříště starat pouze o svou vlastní spásu.

Tón *Vyznání* potvrzuje, že Theodora předstoupila před Blachernský koncil jako kajícnice, a ne jako ochránkyně pravé víry. Její situace připomíná její jmenovkyni z 9. století, manželku obrazoborce císaře Theofila II., která za podobných okolností pro sebe získala svatozář a zajistila svému manželovi církevní pardon. Theodora Paleologina byla však vůči své předchůdkyni zjevně v nevýhodě, neboť její syn byl dospělý a byla to spíše jeho teta Eulogie, která vedla jeho kroky týkající se zrušení unie. V důsledku toho si císařovna mohla nárokovat jen malý podíl na obnovení pravoslaví. Přesto o své zásluhy o zrušení unie, ať už zasloužené či nikoli, nakonec nepřišla. Po více než jednom století začala být spojována s událostmi roku 1283. Jan Eugenikos,

¹³ I tento synod byl již druhý v pořadí. První shromáždil císař Alexios I. Komnenos v roce 1094, když potřeboval povolení duchovenstva použít drahé kovy shromážděné v kostelích na obranu země proti normanskému vpádu.

¹⁴ Ibid.

odpůrce unie, vědec a plodný spisovatel, ji ve svém díle nazval „svatou Theodorou“ a postavil ji po bok Andronika jako zbožnou císařovnu, která společně se svým synem „zbožila církev hořkého a plevelného kořene latinismu.“¹⁵

Co se týče Michaelova spasení, neměla císařovna zřejmě na vybranou. I když se od manželky očekávalo, že se postará o posmrtnou památku svého muže, Theodora slíbila, že se o to nebude pokoušet. Bylo to pouze politické rozhodnutí, jehož cílem bylo posílit postavení dynastie? Zdá se, že vztah Theodory a Michaela byl zvláštní povahy. Dokumenty vydané císařovnou v jejím vdovství radikálně odsuzují Michaela i jeho politiku. Ve svém *Vyznání víry* téměř výslovně prohlásila svého muže za kacíře a v reguli pro klášter Lips jej nikdy nezmiňuje jménem a dokonce tvrdí, že v průběhu jejich společné vlády toužila, aby její syn nahradil svého otce. Je těžké posoudit, do jaké míry se na formulaci těchto textů podepsala touha Theodory smířit se s pravoslavnou církví, zmírnit protiunijní hysterii a posílit postavení svého syna. Císařovna jistě měla v manželství důvody k nespokojenosti, v neposlední řadě vyvlastnění své matky a Michaelovo výše popsané úsilí o rozvod.

Na druhé straně, císařský pár společně vychoval sedm dětí a překonal vážnou manželskou krizi. Když Michael v zimě roku 1282 odjížděl do Thrákie, Theodora mu **veřejně vyčítala**, že nedbá o své zdraví a život. Navzdory rozdílům v jejich povahách i více či méně závažným nedorozuměním a problémům si Theodora jistě vážila Michaelovy péče o rodinu i jeho politických a vojenských schopností. Zdá se tedy, že její slova i rozhodnutí namířená proti zesnulému císaři po blachernském koncilu byla motivována spíše obavami o budoucnost dynastie a vlastní spásu než hlubokým nepřátelstvím vůči Michaelovi.

Císařovna matka

Po smrti svého muže zůstala Theodora nadále v pozadí politického dění, podporovala vládu svého nejstaršího syna a angažovala se v rodinných záležitostech. Účastnila se různých slavnostních příležitostí, včetně sňatků a křtů svých dětí a četných vnoučat. Prameny zmiňují například její přítomnost na svatbě jejího syna Andronika s Irenou (Yolandou z Montferratu) a její návrh, aby se její vnučka princezna Anna provdala za Alexia Rhaoula. V letech 1295–6 se také stala kmotrou arménské princezny Theofano, která při svém oficiálním přestupu k pravoslaví přijala císařovno jméno.

Přes tyto radostné události se však rodina postupně stávala pro ovdovělou a stárnoucí císařovnu spíše zdrojem obav a zármutku. Ačkoli Theodora nikdy nezakolísala ve své podpoře Andronika II., měla důvod obávat se o své mladší děti. Nový císař totiž neváhal využít své sourozence pro dosažení svých politických cílů a zneškodnit ty, které vnímal jako hrozbu pro svou vládu či potomky.

Andronikos se obával zejména politického vlivu svého mladšího **bratra Konstantina**. Tento mladý princ, známý také jako Konstantin Porfyrogenetos (narodil se v proslulé porfyrové komnatě), byl populární, pohledný a údajně také dobrý voják a stratég. Byl oblíbeným synem Michaela VIII., který mu dokonce po nějaký čas dovolil nosit císařský purpur. Mimoto prý hodlal oženit Konstantina s latinskou princeznou a ustavit jej vládcem nezávislého knížectví. Možná kvůli složitým politickým událostem, které se odehrály na sklonku jeho života, Michael už nestačil uskutečnit své plány pro své mladší syny a udělit jim despotský titul.¹⁶

Přesto nezůstal Konstantin po smrti svého otce nezabezpečen. Dostal od Michaela obrovské soukromé jmění a oženil se s krásnou dcerou významného byzantského šlechtice, s nímž žil v maloasijském městě Nymphaion. Zdá se však, že se postupně zapletl do intrik. V březnu roku 1293 se k Andronikovi, který na svého bratra vždy žárlil kvůli otcově přízni, donesla zvěst, že Konstantin podplatil generály a připravuje politický převrat. Mladý císař proto nařídil bratrovi, aby se dostavil do paláce před shromážděnou rodinu, duchovenstvo a senát. Po svědectví

¹⁵ *Eugenikos*, 130.

¹⁶ Titul despoty následoval hned za titulem císaře, šlo tedy o druhý nejvyšší titul byzantského dvora.

Konstantinových žalobců ho císař nechal uvěznit v paláci a zbavil ho majetku. Theodora mladého císaře opakovaně prosila, aby udělil bratrovi milost. Andronikos však zůstal neoblomný. V obavě, že by císařovna mohla v jeho nepřítomnosti prince osvobodit, odvezl císař Konstantina v řetězech dokonce i na svatbu své dcery Simonis do Soluně.

Nešlo však pouze o Konstantina. Císařovna opakovaně žádala Andronika, aby udělil despotský titul svému mladšímu bratru **Theodorovi**. Ale císař ani tentokrát její prosbu nesplnil. Původně chtěl oženit svého bratra s dcerou jednoho ze svých blízkých spolupracovníků, kterému byl zavázán za prokázané služby, a Theodorovi poté propůjčit despotský titul. Když však vyšlo najevo, že dívka již není panna, Theodoros sňatek odmítl. Andronikos ji proto provdal za svého druhého syna Konstantina, kterého krátce nato jmenoval despotou. Bratrovi nabídl nižší titul sebastokratora, který však Theodoros odmítl.

Také osudy císařovniných dcer byly pohnuté. **Irena**, provdaná za bulharského cara, musela pouhý rok po svatbě s manželem uprchnout zpět do Byzance poté, co Bulharskem otřásla rolnická vzpoura. Na svůj trůn a do svého sídelního města se již nevrátili. Nejmladší Theodořina dcera **Eudokie** se po manželově smrti vrátila z Trapezuntu do Konstantinopole, kde se ji však Andronikos pokusil přinutit, aby se provdala za srbského vládcu (1298), a zajistila tak mír na srbské hranici. Princezna tuto nabídku rezolutně odmítla, a aby unikla politickým machinacím svého bratra, raději opustila rodné město. Pod záminkou politické mise uprchla zpět do Trapezuntu, kde o tři roky později zemřela. Krátce před ní zemřela také její sestra, princezna Anna, ve věku asi čtyřiceti let.

V roce 1282 se do Konstantinopole vrátila Theodořina **nevlastní dcera Marie**, vdova po mongolském chánu. Přestavěla konstantinopolský klášter známý jako *ton Mougoulion* (Mongolů), kde žila jako jeptiška Melane. Ani ona však nezůstala stranou politických machinací svého nevlastního bratra. Ten ji přesvědčil, aby po několika letech opustila klášter a odjela do Nikáje, kde měla vést diplomatická jednání a možná se i provdat za dalšího mongolského panovníka. Zda se z této cesty vrátila, už byzantské prameny nezmiňují.

Tyto zlomkovité informace o Theodořiných a Michaelových dětech zachycené v různých pramenech, vypovídají mnoho o císařovniných starostech v posledním období jejího života. Předčasná ztráta dvou dcer zřejmě v krátkém odstupu, mnohaleté uvěznění Konstantina, Theodorovo nepevné postavení u dvora, osud Ireny, která zůstala carevnou bez carství, a způsob, jakým Andronikos jednal se svými sourozenci, musely vrhnout temný stín na každodenní život stárnoucí císařovny.

Patronka

Ačkoli o formálním vzdělání Theodory není známo nic určitého, zakladatelka paleologovské dynastie byla zřejmě kultivovanou dámou, která se opakovaně stala patronkou **literárních a uměleckých děl**. Ve své řeči, kterou pronesl u příležitosti císařovnina pohřbu, Theodoros Metochites uvádí, že Theodora štědře podporovala výzdobu a zřejmě i sepsání náboženských knih a svatých obrazů.¹⁷ Skutečnost, že mluví o knihách a obrazech v množném čísle, naznačuje, že Theodořin patronát nebyl jen příležitostnou záležitostí. Jedním z těchto „obrazů“ byla pravděpodobně ikona Bohorodičky pokrytá zlaceným stříbrem, dar klášteru Lavra na hoře Athos. Tato ikona nese jména donátorů „Andronikos (...) a Theodora nejzbožnější augusta Dukaina Palaiologina.“ Nápis překvapivě neobsahuje Theodořino jméno Eugenie, které přijala po složení řeholních slibů. V době, kdy císařovna se svým synem darovala ikonu **athoskému klášteru**, zřejmě ještě řeholnicí nebyla. Díky této okolnosti je možné přibližně datovat tento vzácný artefakt, který historicky nejlépe zapadá do období těsně po druhém blachernském koncilu a zrušení Lyonské unie, kdy si matka i syn přáli ukázat svou oddanost pravoslaví, a před Andronikovým druhým sňatkem s Irenou-Yolandou z Montferratu v roce

¹⁷ SIDERAS (1982), 260.

1284, která by jinak pravděpodobně byla zmíněna spolu se svým manželem. Skutečnost, že právě v tomto období byl Andronikos vdovcem a Theodora jedinou císařovnou na byzantském dvoře, nejlépe zasazuje tento dar do historických souvislostí kolem roku 1283.

Císařovna také sponzorovala **opisování rukopisů**, i když s jejím jménem lze s jistotou spojit pouze několik děl včetně dvou regulí vypracovaných pro kláštery Lips a Anargyroi. Vědci se shodují, že Theodora byla také patronkou skupiny nákladných rukopisů známých jako „skupina Palaiologiny.“ Tyto rukopisy, které vznikly v Konstantinopoli na konci třináctého a na počátku čtrnáctého století, zahrnují především Evangelia, Nový zákon, lekcionáře a žaltáře, které mají podobné iluminace, ozdoby i tvar písma. Theodora zjevně spolupracovala se skupinou písařů a iluminátorů na vytvoření řady rukopisů teologických děl. I zde chronologické zařazení dobře zapadá do konkrétní situace. Někdy na počátku čtrnáctého století totiž císařovna obnovila kláštery Lips a Anargyroi, které v předchozím období ztratily svůj majetek včetně knižních fondů. K oživení duchovního života těchto domů bylo třeba právě výše uvedených děl.

Sběratelka relikvií

Podle krátké epizody zapsané v legendě málo známého **sv. Michaela Chalkedonského**, Theodora zjevně svěřila svému sluhovi jistý obnos a poslala jej, aby jí opatřil některý z Michaelových ostatků. Když sluha dorazil do Chalkedonu (a poté, co mu klášter zřejmě odmítl ostatek prodat), se mu podařilo získat pomoc jistého kněze. Společně v noci vstoupili do svatyně v naději, že se jim podaří odříznout ruku svatého muže. Jejich plán nečekaně zhatil sám světec, který ruku pevně sevřel, právě když se oba muži chystali k činu. Trest následoval okamžitě: ruka nehodného kněze náhle uschla a sluha se musel vrátit ke své paní s nepořízenou.¹⁸

O hodnověrnosti tohoto příběhu lze pochybovat. Titul císařovny zaručoval věhlas a klášter, který si přál stát se domovem zázraky konajících ostatků jistě nic nepokazil zahrnutím jedné či dvou císařoven do světcova portfolia. Je však zajímavé, že potrestání viníka odráží zákon zapsaný ve sbírce *Ekloga* z roku 726, který říká, že chudému zloději přistiženému při činu má být useknuta ruka.¹⁹ Je zde také možnost, že Theodora, která nadále tajně doufala ve spásu svého manžela, se rozhodla získat ostatky svatého stejného jména a jejich zázračným prostřednictvím zajistit Michaelovi Boží milost.

Zakladatelka klášterů

Za vlády Andronika II. bylo založeno deset nových klášterů a dvacet-dva starých donací bylo obnoveno. Na této práci se poměrně významně podílely ženy-donátorky. Příslušnice aristokracie a císařské rodiny založily nejméně čtyři nové kláštery a obnovily devět starších klášterních domů. Jednou z nich byla také Theodora, která se aktivně zapojila do tohoto zbožného úsilí. Krátce po Michaelově smrti obnovila a obdarovala klášter Lips a klášter Kosmy a Damiana známých jako Anargyroi v Konstantinopoli. **Lips** postavený na počátku desátého století původně zahrnoval kostel Bohorodičky a špitál. Císařovna zahájila svou rekonstrukci ve spěchu, zřejmě aby připravila nové mauzoleum pro pohřeb své právě zesnulé dcery, princezny Anny (před rokem 1301). Ke kostelu, zasvěcenému Bohorodičce Panachrantos dala přistavět nový kostel Jana Prodroma (Křtitele) v jižní části klášterního komplexu a vybudovala také novou nemocnici, protože původní byla zřejmě zcela zničena. Lips se poté stal domovem řeholnic až do pádu Konstantinopole v roce 1453. Ve druhé polovině patnáctého století se z kostela Jana Prodroma stala mešita Fenari Isa Camii. Ta prošla různými stavebními úpravami a (s přerušeními) je v provozu dodnes.

Na rozdíl od katolické církve, kde všechny komunity hlásící se k určitému řádu (například dominikánskému nebo kapucínskému) žijí podle stejných pravidel, zakladatel pravoslavné

¹⁸ *St. Michel de Chalcédoine*, 163.

¹⁹ *Ekloga*, 17, n. 11.

komunity mohl ve své reguli značně ovlivnit některé aspekty řeholního života. Regule lipského kláštera byla Theodoriným jménem napsána kolem roku 1300 nebo dokonce již v letech 1283–1285. Regule, sepsaná císařovniným jménem, představuje jasnou vizi každodenního života v jejích kláštorech. Pravidla nabízejí řadu zajímavých údajů o životě zbožné ženské komunity v tomto období. V úvodní části jmenovala Theodora císaře strážcem (eforem) kláštera, který měl hájit nezávislost a majetek lipské komunity. Důležitost, kterou tomuto tématu věnuje, poukazuje na nebezpečí vnějšího vykořisťování klášterů, které pro nedostatek finančních prostředků mohly snadno zaniknout. V lipské komunitě si nebyly všechny sestry rovné. Třiceti jeptiškám bylo uloženo sloužit ve svatyni, a dvacet dalších mělo zajišťovat praktický chod kláštera. Noviciát mohl trvat od šesti měsíců do tří let, podle věku a situace novicky.

Císařovna byla znepokojena sociálními problémy své doby, a proto nabízela těm, kdo se dostali do těžké situace, jisté a bezpečné místo ve svých nadacích. Přijímala chudé ženy, které nemohly klášteru přinést žádný majetek i řeholnice z jiných klášterních domů, pokud slíbily dodržovat její regule. Tímto způsobem umožnila místním chudým najít nové povolání a důstojné útočiště a jeptiškám z Malé Asie, které musely opustit své kláštery kvůli postupujícím Turkům, dala příležitost pokračovat v řeholním životě.

Pokud jde o vedení kláštera, řeholnice si musely zvolit svou abatyši z řad výše postavených jeptišek, a to do týdne od smrti nebo odchodu její předchůdkyně. Nejstarší ze čtyř klášterních kněží ji pak přivedl k císaři, který ji uvedl do úřadu. Po návratu do kláštera oslavily jeptišky nastolení nové abatyše hostinou. Zakladatelka přísně nabádala řádové sestry, aby ve všem poslouchaly svou představenou. Pokud však abatyše překročila klášterní pravidla nebo se provinila proti mnišskému řádu, měl duchovní otec po dohodě s výše postavenými jeptiškami právo ji sesadit. Mezi další klášterní hodnostářky jmenované abatyší patřila sakristanka, která se starala o posvátné knihy a nádoby, ekklesiarchissa, která připravovala kostel pro jednotlivé obřady, sklepnice, která měla na starosti zásoby potravin a vrátná, jejímž úkolem bylo bdít nad těmi, kdo přicházeli a odcházeli z kláštera.

Zatímco mužské kláštery opakovaně zakazovaly vstup ženám, ženské kláštery se bez přítomnosti mužů neobešly. Lips zaměštnával správce, který se staral o pozemkový majetek kláštera a měl v případě potřeby právo klášter navštívit a promluvit si s abatyší o ekonomických záležitostech. Čtyři kněží pravidelně přicházeli do kláštera slavit liturgii, duchovní otec se staral o duchovní život řeholnic, lékař přicházel ošetřovat nemocné sestry, a jednou za rok, vždy 8. září, mohli do kláštera vstoupit i profesionální zpěváci, aby svým uměním potěšili císaře a jeho družinu při jejich pravidelné návštěvě.

Regule se dále zabývá řadou každodenních praktických záležitostí, včetně jídla, liturgického života, opuštění kláštera a přijímání návštěv, nemocí, koupání a oblečení. Zvláštní kapitola je věnována představení svátků a výzdobě kostelů při těchto příležitostech. Theodora také nabídla privilegia svým příbuzným, které by si přály stát se členkami klášterní komunity, a vyjádřila svá přání týkající se rodinného pohřebiště. Závěrečná část regule obsahuje soupisy majetku kláštera i nemocnice, darovaných Theodorou a její matkou Eudokií Angelinou.

Protože žádný jiný známý ženský klášter nemocnici neprovozoval, podívejme se nyní blíže na tento ústav, který zřejmě poskytoval péči především chudým ženám. Nemocnice stála vedle kláštera a měla lůžka pro dvanáct pacientů (pravděpodobně symbolizujících počet apoštolů) a tři pro zaměstnance, kteří v nemocnici nebydleli. Pacienti pravidelně dostávali matrace, ložní prádlo i vhodné oblečení. Přesné částky byly přiděleny na potraviny, nápoje a palivové dříví nezbytné pro jejich stravování a pohodlí. Personál, který početně převyšoval počet pacientů, zahrnoval kněze, tři lékaře, asistentku (zřejmě porodní), zdravotní sestru, šest ošetřovatelů, dva hlavní lékárníky, specializovaného pouštěče žilou, tři sluhy, kuchaře a prادلenu. Nemocnice zřejmě sloužila především chudým, neboť majetnější a bohatí měšťané a šlechtici se obvykle léčili doma. Z výše uvedených čísel vyplývá, že se nejednalo o velké charitativní zařízení, ale i takovéto malé instituce byly smysluplné, pokud jich ve městě bylo více.

Kláster Kosmy a Damiana

Poloha druhého z Theodořiných konstantinopolských klášterů, Anargyroi (Kosmy a Damiana), zůstává neznámá a o jeho historii víme pouze, že její počátky sahají do pátého století a že klášter byl poškozen v průběhu latinské okupace.²⁰ Na rozdíl od lipského kláštera sídlila v Anargyroi komunita zbožných žen ještě dříve, než se císařovna stala jeho patronkou. Theodořiny plány na jeho rekonstrukci byly pravděpodobně přerušeny předčasnou smrtí princezny Anny, která ji donutila soustředit se na vybudování lipského mauzolea, které se mělo stát místem princeznina posledního odpočinku. Teprve poté mohla císařovna uskutečnit své plány pro Anargyroi, který dala přestavět, ohradit zdí a poskytla mu nezbytné pozemkové a materiální zázemí.

Theodora dala Anargyroi také typikon, který doplňuje pravidla sepsaná původním zakladatelem. Ten představuje pozdější a mnohem kratší dokument, než je regule sestavená pro Lips. Jeho zlomkovitá povaha odráží skutečnost, že si císařovna přála zachovat původní reguli a pouze ji doplnit o praktická pravidla lipského typikonu, který abatyše Anargyroi zřejmě obdržela v kopii. Nelze než litovat obyvatelky kláštera Anargyroi, které musely přizpůsobit svůj život požadavkům stanoveným třemi různými klášterními regulemi!

Podle císařovny regule byl Anargyroi nezávislou institucí, ve které žilo třicet jeptišek: osmnáct určených pro chrámovou službu a dvanáct zajišťujících chod kláštera. Sestry měly duchovního otce, který jim radil a naslouchal jejich obtížím, dva kněží sloužili liturgii v klášterním kostele a o pozemkový majetek se staral správce. Císařovna si zřejmě přála, aby se Anargyroi stal menší kopií lipského kláštera, od něhož se měl lišit pouze počtem řeholnic, rozsahem majetku a slavenými svátky. Klášterní komunita Anargyroi uctívala své patrony, Kosmu a Damiána, a připomínala si původního zakladatele a jeho rodinu. Theodora si přála, aby Lips a Anargyroi byly „odděleny v jednotě“, tj. aby jejich abatyše a správci diskutovali o svých problémech a navzájem si poskytovali rady ohledně záležitostí souvisejících s jejich povinnostmi.

Císařovna, řeholní slib a klášter Lips

Přestože významná edice byzantských klášterních řeholí uvádí, že se Theodora „stala řeholnicí ve své vlastní nadaci“,²¹ v textu ani v jiných dokumentech týkajících se Theodory nenacházíme nic, co by toto tvrzení podpořilo. Ačkoli složila řeholní sliby, zřejmě nikdy trvale nežila v lipském klášteře, jak o tom svědčí následující fakta. Její řeholní jméno se objevuje v pramenech teprve ve spojitosti s koncem jejího života. To znamená, že většinu svého vdovství Theodora nebyla jeptiškou, a tudíž se nemohla stát ani oficiální členkou klášterní komunity.

Regule samotná také nenaznačuje, že by se Theodora rozhodla vstoupit do kláštera a žít tam jako obyčejná řeholnice. V takovém případě by se musela podřídit autoritě abatyše, a pro tento případ by si jistě předem zajistila určitá privilegia: možnost přicházet a odcházet podle libosti, povolení návštěv členů její rodiny v klášteře, materiální zajištění pro vlastní služebnictvo, popřípadě zvláštní stravu a lékařskou péči. Regule kláštera Lips sice uvádí výsady pro její dcery a vnučky, které by se usadily v klášteře, ale nezmiňuje žádné pro Theodoru samotnou – kromě ustanovení týkajících se jejího pohřbu. V tomto ohledu lipský typikon (klášterní řehole) silně kontrastuje s řádem sepsaným pro klášter Bebaia Elpis, jehož zakladatelka, Theodora Synadene, se stala první matkou představenou a vyhradila pro sebe i svou dceru značné a zcela konkrétní výjimky ze všeobecných pravidel svého kláštera.

Císařovna se také zjevně nehodlala stát abatyší. Její autorita v lipském klášteře byla založena na jejím postavení zakladatelky a císařovny, nikoli abatyše – řehole o ní mluví výhradně jako o „mém císařském veličenstvu.“ Místo rozsáhlých pravomocí, které by si pro sebe vyhradila zakladatelka-abatyše, je postavení matky představené v Lips v podstatě zásadně omezené. Podle

²⁰ Po dobytí města v roce 1204.

²¹ *BMFD*, 1254.

Theodořiných pokynů se měla abatyší stát jedna z výše postavených sester, vzdělaná a vznešeného původu. Ta měla navíc „vynikat v moudrosti a ctnosti,“ zabývat se spásou řeholnic a být informována o všech jejich činech. Dohlížela také na přípravu svátků a rozhodovala o každodenních záležitostech, jako bylo například koupání nemocných sester. Finanční záležitosti obou klášterů byly zcela v péči správce a bylo jen na něm, zda si vyžádá názor představené. Post efora, tedy jakéhosi světského obránce kláštera, měl zůstat v rukou syna zakladatelky Andronika a jeho potomků a nástupců. Zájem o vytvoření „slabé“ abatyše dává smysl jedině pokud si Theodora nepřála sama nastoupit do této funkce, a zároveň chtěla předejít možnosti, že by se klášter vymanil z moci a vlivu palaiologovské dynastie.

Existuje však ještě jeden důkaz, že císařovna nikdy nežila v lipském klášteře. Prameny výslovně uvádějí, že tělo císařovny bylo přeneseno do kláštera teprve po její smrti. Pokud by Theodora žila a zemřela v klášterní komunitě, nebylo by třeba ji sem, za silného větru a sněžení, přenášet z císařského paláce.

Rodinné mauzoleum

Jak dosvědčují zachované pohřební kaple, poezie, sochy a obrazy, péče o místo posledního odpočinku svých příbuzných byla tradičním úkolem byzantských žen. Již v předchozích staletích několik císařoven vytvořilo rodinná mauzolea. Císařovna Euphrosyne, dcera císaře Konstantina VI., založila klášter Paní Euphrosyne a nechala tam přenést pozůstatky svého otce a své zapuzené matky, Marie z Amnie. Podobně císařovna Theodora, manželka císaře Theophila, vytvořila v klášteře ta Gastria rodinné pohřebiště, kde shromáždila pozůstatky některých členů své rodiny a připravila tam také vlastní hrobku.

Na počátku třináctého století si Theodora Palaiologina ve snaze **vytvořit mauzoleum** pro svou rodinu vybrala pro tento účel jižní kostel sv. Jana Prodroma v lipském klášteře a ve své řeholi vyzvala členy své rodiny, aby jej učinili místem svého posledního odpočinku.

Vykopávky provedené v 60. letech minulého století, vedly k objevu devíti hrobů uvnitř kostela a osmi v jeho předsálí. Když byl jižní kostel proměněn v mešitu, Turci odstranili všechny kosterní pozůstatky a zničili náhrobky s nápisy. Tuto suť pak použili k vyplnění dvanácti zděných hrobek a dvou kostnic v samotném kostele a šesti hrobek v postranním předsálí. Jediný hrob, který zůstal nedotčen, se nacházel v severním kostele. Obsahuje ostatky muže pohřbeného bez obřadu, zjevně mnicha. Vzhledem k tomu, že hrob byl umístěn v oblasti vyhrazené zakladatelkou pro jejího nejstaršího syna Andronika, který skutečně zemřel jako mnich, je pravděpodobné, že se jedná o pozůstatky právě tohoto císaře.

Protože hmotné důkazy byly ztraceny, totožnost členů rodiny pochovaných v mauzoleu lze určit pouze z písemných záznamů. Jak již bylo řečeno, prvním členem paleologovské rodiny pochovaným v Lipském klášteře, byla princezna Anna, která zemřela před rokem 1301. Některý čas poté zde spočinulo tělo samotné zakladatelky (3. března 1303), její matky Eudokie (datum jejího úmrtí zůstává neznámé), která měla být pohřbena vedle císařovny, a jejího vnuka Konstantina († květen 1306), který byl pohřben v okrajové části mauzolea kvůli nevyřešenému konfliktu s Andronikem II. Princezna Irena, další Theodořina dcera, zmizela z písemných pramenů po roce 1307, ale přesné datum její smrti a umístění jejích ostatků zůstává neznámé. Nejmladší Eudokie byla zřejmě pohřbena v Malé Asii. Z dalších členů palaiologovské rodiny našli v lipském klášteře místo posledního odpočinku Irena-Adelheid, první manželka Theodořina vnuka Andronika III. († 8. srpna 1324), Andronikos II. († 2. února 1332) a první manželka Jana VIII., Anna Moskevská, která zemřela na mor v roce 1418.

Přestože místa posledního odpočinku některých členů palaiologovské dynastie nejsou známa, je zřejmé, že lipský klášter se nakonec nestal rodinnou hrobkou Palaiologů. Většina členů císařské rodiny dala přednost klášteru Pantokrator, které bylo pohřebištěm slavných panovníků a panovnic dřívější komnenovské dynastie.

Jeptiška Eugenie

Synodikon pravoslavi, který mimo jiné zachycuje jména pravoslavných císařů, císařoven a patriarchů, uvádí, že se Theodora stala jeptiškou a přijala nové jméno Eugenie. Rok, ve kterém k této události došlo, zůstává nejistý. Mohlo se tak stát kdykoli v období mezi úmrtím jejího manžela v prosinci 1282 a její vlastní smrtí v únoru 1303. Jak jsme již uvedli výše, v lipské reguli datované kolem roku 1300, tedy přibližně pouhé tři roky před císařovninou smrtí, není Theodora nikdy nazývána svým řeholním jménem a text ji popisuje pouze jako „moje císařské veličenstvo“, „paní“ a „císařovnu“ (despoina). Kdyby Theodora složila své sliby v době, kdy byl tento dokument sepsán, autor řehole by jistě neopomněl její duchovní stav zmínit. Skutečnost, že se její klášterní jméno objevuje pouze v *Synodikonu*, kam bylo zapsáno po její smrti naznačuje, že císařovna strávila většinu svého vdovského života ozdobená titulem i rouchem císařovny a složila řeholní sliby teprve krátce před svou smrtí.

Smrt

Císařovna zemřela po krátké nemoci **25. února 1303** a byla pohřbena o devět dní později v lipském klášteře. Navzdory sněhové vánici, která ten den zuřila v Konstantinopoli, se pohřební průvod konal s veškerou možnou velkolepostí. Ulice zaplavily davy chudých, o které se během svého života starala. Sám císař opustil své povinnosti a státní záležitosti, aby zorganizoval nádherné procesí, ve kterém šly zástupy aristokracie, duchovenstva, mnichů i prostých lidí, nesoucí světla za doprovodu melodií a žalozpěvů. Podle pramenů se ten den město naplnilo kadidlem, zpěvem a nářkem. Samotný císař kráčel pokorně bahnitými ulicemi a dotýkal se rakve své matky, dokud nevstoupili do kláštera, kde se za jeho přítomnosti konala obvyklá čtyřicetidenní vigilie.

Theodora byla pohřbena v hrobce, kterou si sama připravila několik let před svou smrtí a která se nacházela vedle hrobu její matky pravděpodobně v jednom z výklenků jižní lodi. Během slavnosti Theodoros Metochites, velký logothet²² a slavný učenec, přednesl slavnostní řeč na císařovnu Theodoru. V ní vyzdvihuje její zbožnost, patronát, štědrost ke klášterům i péči o chudé.

*

Zatímco mnoho podrobností o císařovnině životě a její osobnosti zůstává zahaleno tajemstvím, prameny nám představují velice **čínorodou a silnou ženu**. Pokud jde o soukromý život, byla ochotna mnoho riskovat pro dobro členů své rodiny i domácnosti, jako manželka pomohla svému muži obnovit císařský dvůr i město Konstantinopol. Jako zakladatelka se zasloužila o rekonstrukci nejméně dvou klášterů a prostřednictvím svého patronátu knih a ikon se podílela na obnovení kulturního života v palaiologovské době. Ačkoli se jen zřídka účastnila politického dění, její život a činy po Michaelově smrti (zejména podepsání *Vyznání víry* a velkorysá podpora klášterů) pomohly stabilizovat postavení nově založené dynastie ohroženého unijní politikou jejího manžela. Theodora se také zapojila do charitativního úsilí, když otevřela své kláštery nemajetným ženám, zajistila bezplatnou lékařskou péči pro nemocné v Konstantinopoli a o svátcích klášterních patronů nařídila rozdávání jídla u bran svých nadací. Z pozdně byzantských císařoven zanechala právě Theodora rozhodně největší kulturní odkaz, a byla jedinou významnou zakladatelkou, mecenáškou a filantropkou. Ačkoli velkou část života prožila ve stínu silné osobnosti Michaela VIII., dokázala navázat na odkaz velkých byzantských císařoven z dynastií Komnenů, Angelů a Laskaridů. Jejich poselství předala prostřednictvím vlastního života a příkladu dalším císařovněm palaiologovské doby.

²² Dnes bychom řekli předseda vlády.